

**ЧИ ПОВИННЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО
БУТИ УЧАСНИКОМ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО
РУХУ: БАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СВІТСЬКИХ
І ДУХОВНИХ КІЛ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ ст.**

У статті досліджено позиції греко-католицької ієрархії і нижчого парафіяльного духовенства в суспільно-політичному русі українців Галичини кінця ХІХ ст., окреслено розмаїття позицій у середовищі українських світських і духовних кіл щодо доцільності такої діяльності кліру.

Ключові слова: Галичина, суспільно-політичний рух, українські політичні течії, греко-католицька ієрархія, парафіяльне духовенство.

В статье исследуется влияние греко-католической иерархии и приходского духовенства в общественно-политическом движении украинцев Галиции конца ХІХ в., указывается разнообразие позиций в украинских мирских и духовных кругах относительно соответствия этой деятельности для священнослужителей.

Ключевые слова: Галиция, общественно-политическое движение, украинские политические течения, греко-католическая иерархия, приходское духовенство.

In the research out the Greek catholic hierarchy and parish clergy positions in the Galician Ukrainian social-political movement at the end of the 19th ct. were founded, the varied positions of the Ukrainian secular and clerical circles about the reasonable of the such activity for the clergy were outlined.

Keywords: Galicia, social-political movement, Ukrainian political currents, Greek catholic hierarchy, parish clergy.

Унаслідок тривалої полонізації, що торкнулася насамперед вищих суспільних верств, Церква й обряд стали для галицьких русинів головним критерієм, за яким вони ідентифікували національну належність. Включення австрійського чинника в польсько-українські відносини створило передумови для якісно нового етапу в історії Греко-католицької Церкви. Ще на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. у ході реформ освіченого абсолютизму Греко-католицьку Церкву було зрівняно в правах з Римо-католицькою, а її майбутні священники отримали можливість здобути освіту в спеціально створених навчальних закладах (Цісарська греко-католицька генеральна семінарія у Відні при церкві св. Варвари, Генеральна греко-католицька духовна семінарія у

Львові, теологічний факультет Львівського університету) [12, с. 31–33]. Було відновлено Галицьку митрополію та адміністративну структуру уніатської Церкви. Греко-католицька ієрархія і парафіяльне духовенство надовго зайняли позиції «вищої верстви», представника національно-політичних інтересів галицьких русинів [23, с.2; 75; 73; 95, с. 2–6]. У громадській думці вкорінилося сприймання священника як «природного проводиря народу», для якого громадсько-політична робота є обов'язковою.

Ситуація почала змінюватися з входженням у суспільне життя дедалі численнішої світської інтелігенції: формувалися і зміцнювалися нові суспільні ідеології, зокрема й опозиційні щодо Церкви (лібералізм, радикалізм, соціалізм), формувалися національні рухи. Нової гостроти набувало соціальне питання. В цих умовах Греко-католицька Церква мусила відповідати на виклики часу, фактично наново шукати місце в житті народу [42, с. 104–106; 1, с. 121]. Загалом вона відчувала ті самі проблеми, які переживала Католицька Церква в Європі [32, с. 332–333] (щоправда, менш гостро), і відповіді на них шукала в її ж світоглядній системі. Вселенська Церква декларувала активну, небайдужу суспільну позицію, спрямовану на захист своєї фундаментальної ролі в житті суспільства, доведення помилковості соціалістичних та ліберальних віянь. Водночас вона виступала за забезпечення, у співпраці з державою [93, с. 253–258], справедливих і гармонійних умов життя суспільства. Декларацією соціальної доктрини Католицької Церкви стала енцикліка папи Лева XIII «*Regum novarum*» (1891) [103]. З-поміж іншого усвідомлювалося, що чинником, без якого не вдасться запевнити авторитет релігії і Церкви, є активна громадянська позиція нижчого кліру. Діяльність священника мала охоплювати «всі форми життя людського, так як його завжди обіймає правда, якої він є органом, віра, якої він є тлумачником, моральність, якої він є оборонцем» [94].

Метою цього дослідження є з'ясувати, яке місце на кінець XIX ст. займало греко-католицьке духовенство Галичини (вища церковна ієрархія і парафіяльний клір) в національному суспільно-політичному русі краю, як сприймали таку діяльність священства українські світські кола, та якою була позиція щодо цього в середовищі самого духовенства.

Основним джерелом інформації для дослідження теми стали публікації тогочасної галицької преси: друкованих органів українських політичних сил («Діла» народовців, «Галичанина» русофілів, «Руслана» т. зв. угодовців, «Народу» і «Громадського Голосу» радикалів), періодичних видань для священства («Душпрастир» і «Прапор»), а також часопису польських галицьких консерваторів «*Gazeta Narodowa*». Саме преса, яка традиційно чимало уваги приділяла питанням священної верстви, дає змогу простежити, якою мірою і в яких сферах громадського життя брало участь духовенство, а також, як та-

ку діяльність кліру сприймали світські кола й самі пресвітери. Проілюструвати та доповнити інформацію періодичних видань допомагають матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 201 «Львівська митрополича консисторія» і ф. 309 «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові»). Також до роботи залучено спогади священників та визначних галицьких політичних діячів кінця XIX — першої половини XX ст., праці сучасних українських і зарубіжних істориків, які досліджували церковну проблематику, або ж побіжно торкалися її в рамках вивчення інших аспектів історії Галичини на зламі XIX–XX ст.

Наприкінці XIX ст. під впливом нових суспільних обставин галицьке греко-католицьке духовенство дедалі глибше усвідомлювало вагомість активної участі священства в громадському житті народу. Тим часом на кінець XIX ст. його вплив на політичну сферу зазнав суттєвих обмежень. Особливо відчутно змінилися позиції ієрархії. Секуляризація української політики зумовила певне відсторонення єпископату від важливих політичних рішень [68, с. 359–360]. Така ситуація не в останню чергу зумовлювалася й значною недовірою, яка на той час міцно вкорінилася в українському суспільстві щодо керівництва Греко-католицької Церкви. Серед причини цього був вплив польських політиків на обрання греко-католицьких ієрархів [72; 13], який викликав підозри щодо діяльності владик на користь польських національних інтересів. Тож на кінець XIX ст. серед значної частини української громадськості Галичини утверджувалося переконання, що «безумовного проводу вь народі митрополитъ теперъ вже мати не може; вонъ мусть або ити тымъ самымъ шляхомъ, що и весь народъ, або станути осторонь» [11].

Усвідомлення того, що духовенство втрачає провідну роль у політично-житті, спонукало греко-католицьку ієрархію до спроб зберегти за Церквою статус політичного лідера, навколо якого консолідувалися б інші сили. Особливо активно діяв у цьому напрямі митрополит Сильвестр Сембратович (1885–1898 рр.). Від моменту затвердження на митрополичому престолі він зайняв активну політичну позицію, як і належало очікувати від очільника Церкви, взяв курс на політику, лояльну щодо австрійського уряду [35] та польської національної спільноти [34; 37]. Ці прагнення митрополита отримали підтримку впливових польських політичних кіл, заінтересованих в існуванні українського консервативного напрямку [42, с. 103–104]. Засади політичної програми Церкви було проголошено в заснованому з ініціативи Сильвестра Сембратовича в 1885 р. релігійно-політичному часописі «Мир». Вони включали вірність унії, австрійській монархії й суспільну співпрацю між духовною і світською інтелігенцією [33]. Ці положення, що об'єднували всіх галицьких українців, пропонувались як «універсальна плат-

форма» для консолідації останніх [1, с. 122–123]. Центральною фігурою такого об'єднання часопис називав главу Греко-католицької Церкви [36; 38].

Однак ця акція зазнала невдачі. Головного удару по ній завдала спроба висунути на чергових парламентських виборах 1885 р. т. зв. митрополичих кандидатів, що конкурували з висуванцями спільного народовсько-русофільського виборчого комітету. Підтримка «митрополичих кандидатів» намісником Ф. Залеським підірвала довіру до Сильвестра Сембратовича в українських політичних колах, а також серед нижчого духовенства [39, с. 71–72]. Часопис «Мир» у 1887 р. припинив існування [54], не витримавши конкуренції з політичними газетами [96, с. 135–137].

У 1890-х рр. Сильвестр Сембратович ще раз спробував запевнити Церкві впливову політичну роль. Відбулося це в контексті українсько-польсько-австрійського порозуміння 1890 р., відомого як «нова ера» [88]. Митрополит був одним із учасників підготовки цієї угоди. Більше того, на приватній зустрічі з лідерами народовців 24 листопада 1890 р. галицький намісник К. Бадені закликав їх створити нову партію під керівництвом митрополита. Однак ні народовські політики не погодилися з цією ідеєю, ані сам митрополит, очевидно, навчений невдалим політичним досвідом, не хотів очолювати політичну силу [31, с. 237]. Натомість Церква в особі її єпископату виступила з офіційною підтримкою новоєрівської програми [76; 30]. Цей крок символізував розрив Греко-католицької Церкви з русофільською течією [2, с. 64; 16, с. 70; 100, с. 198–199].

Після розколу народовського табору митрополит Сильвестр Сембратович підтримав групу О. Барвінського владними колами [9]. У жовтні 1896 р. ця політична течія оформилася в Католицький русько-народний союз [47; 2, с. 67–68]. Творці Союзу прагнули об'єднати в його лавах усе духовенство [49]. Однак священники залишалися далекими від цього. Займаючи активну громадську позицію, значна частина нижчого парафіяльного кліру була включена до національно-політичної роботи в рамках русофільської чи народовської течії. Поточні події вони оцінювали з рації інтересів підтримуваної ними ідеології. Виступ вищої ієрархії на боці «нової ери» не означав, що нижчий клір автоматично підтримає угоду: в опозицію до неї стали священники-русофіли, не була одностайною й позиція народовців. Такою ж була ситуація з Католицьким русько-народним союзом. Як і в усьому українському суспільстві Галичини, в священницькому середовищі проурядова сила О. Барвінського не була популярною [86, арк. 3–4; 59, с. 31–32; 17]. Тож, коли митрополит Сильвестр Сембратович на спеціально скликаних священничих зборах (10 грудня 1896 р.) зробив спробу залучити клір до Католицького русько-народного союзу [60], духовенство висловило протест. Обґрунтовуючи у спеціальній резолюції свою позицію, душпастирі зазначали, що католицьке ду-

ховенство — і так ієрархічний організований союз; створення товариства для захисту католицизму не має підстав у провінції, де той посідає провідні позиції, натомість загрожує втягненням Церкви в політику, що може спричинити напружені відносини між духовенством і народом [24].

Результат зборів викликав різку критику з боку політичних однодумців О. Барвінського і польських політиків [22; 61]. Останні використали цю нагоду, аби вкотре звинуватити греко-католицьке духовенство в проросійських симпатіях [104; 106] і непідпорядкуванні духовній владі [50; 105; 101]. Однак було очевидним, що спроба об'єднання духовенства в лавах проурядової політичної сили зазнала невдачі. Протягом нетривалого існування Католицький русько-народний союз так і не знайшов належної підтримки серед парафіяльного кліру та й українського суспільства загалом. А участь у створенні Союзу Сильвестра Сембратовича стала, фактично, останньою спробою митрополита утвердити Церкву як впливового фігуранта політичного життя Галичини. Вже його наступник на митрополичому престолі Юліан Сас-Куїловський виступив як категоричний противник участі духовенства в політичному житті, наголошуючи на обов'язку зосередитися на релігійній діяльності [64; 28, с. 176, 180–181].

Якщо на кінець XIX ст. серед українського галицького суспільства усталася позиція, що слід усунути духовну ієрархію від впливу на громадсько-політичне життя, то уявлення про суспільну функцію нижчого парафіяльного духовенства назагал було принципово іншим. Реалізація концепції «органічної праці», що утвердилася в українському русі наприкінці XIX ст. [1, с. 119–120], передбачала покладення основного тягаря роботи на місцевих діячів [2, с. 70]. Водночас української світської інтелігенції в Галичині все ще бракувало, до того ж вона часто занадто залежала від влади, аби могла взяти на себе цю роль. На практиці в багатьох громадах уособленням «українського інтелігента», який мав достатній рівень освіти й відносну незалежність, залишався саме греко-католицький парох [51, с. 203, 207]. Тож парафіяльний клір міцно зберігав за собою позиції активних учасників національного руху — достатньо згадати хоча б те, що значна частина світських українських політиків походила саме зі священницьких родин [18, с. 10–11; 3, с. 14–23; 4, с. 41–43]. Однак для авторитету священника в громаді тепер не було достань лише належності до духовного сану, як це могло бути раніше. На тлі модернізації суспільства роль священника серед парафіян нерідко прямо залежала від його громадської діяльності.

Байдужість священника до громадських справ традиційно викликала гостру критику, яка оприлюднювалась у пресі. Народна думка зазвичай була значно суворішою до парафіяльного духовенства, ніж до світської інтелігенції. Так, у репортажах про різні національні заходи часописи часто по-

давали кількість присутніх на них священиків, навіть вказували їхні прізвища, тоді як про світську інтелігенцію йшлося побіжно або й не згадувалося [7]. Також українська публіцистика виявляла мало розуміння до аргументів, які священики висловлювали на свій захист [70; 45]. З цього приводу василіянин П. Філяс писав: «священикъ, вже й такъ перетяженный працею чисто духовною надъ селянами [...], має до двиганя [...] мозольну канцелярію [...] та провѣдъ въ селѣ, не маючиъ зъ священичимъ званіємъ властиво жадной звязи, якъ прим. провѣдъ въ читальни, крамници, політицѣ... Додаймо до того еще працю надъ власною родиною, и працю въ господарцѣ и интересоване ся справами публичными, народными, а побачимо, що справдѣ нема людей бѣльше тягарами обложеныъ, якъ священики. А однакъ свѣтъ не хоче насъ видѣти иншими, якъ власне такими. Одетягне ся священикъ одъ справъ народныхъ, публичныхъ, не похде гдесъ на выборы, на вечерныцѣ, на театры, на всякого роду зѣхзды и зборы — сейчасъ стрѣне ся зъ закидомъ: “не патріотъ, зашкаралупленный...”. Не возьме священикъ проводу въ селѣ, въ читальни, и т. п., скажуть про него: “не працює надъ народомъ. Не дбає про него”» [21, с. 295–296].

Ставлення українських політичних сил до участі парафіяльного духовенства в суспільно-політичному житті було неоднозначним — від гасел обов’язкового опертя на клір до її цілковитого заперечення. Так, збереження за кліром активної політичної ролі обстоювали прихильники О. Барвінського [78; 29]. Як опору своєї політичної сили розглядали священиків також русофіли, котрі з втратою політичних позицій дедалі активніше наголошували на захисті Церкви від латинських впливів як на одному з головних пунктів програми [90]. Критику «політикуючих» священиків русофіли періодично адресували винятково народовцям, закидаючи їм брак покликання, переважання національних цінностей над духовними, схильність прислужувати владі заради кар’єрних і меркантильних міркувань [63; 58; 25].

Неоднозначною щодо політичної діяльності духовенства була позиція народовців. З одного боку, вони, намагаючись об’єднати якомога ширші кола громадськості [2, с. 70; 41, с. 103], відчували гостру потребу в підтримці парафіяльного кліру [97, с. 122]. З іншого боку, така співпраця часом їх обтяжувала [51, с. 203–204]. В ідейній площині галицьке народовство незмінно тяжіло до лібералізму. Наприкінці XIX ст. народовці чітко декларували пріоритет національних інтересів над релігійними. Така позиція викликала гостру критику духовенства [102; 43; 19; 84]. Чимало душпастирів вважали, що народовство має розвиватись у християнсько-консервативному напрямі, та стверджували, що їхні заслуги для народовського напрямку дають їм право вимагати цього [71; 8; 77]. Однак політичні реалії нашо́вхували таких священиків на думку, що світські політики використо-

вують клір як інструмент для свого зміцнення й відкинуть його за першої нагоди [92].

Категоричним противником впливу духовенства на будь-яку ділянку життя поза Церквою були радикали [80, с. 17]. На їхню думку, духовенство «склерикалізувало» український національний рух, що загальмувало його розвиток [79; 83; 55, с. 235]. Доводячи, що клір непридатний для національного лідерства, радикали зазначали, що більшість священників є консерваторами, котрі відмежовуються від життя простолюду [56; 15; 26], що вони інтелектуально нездатні вести громадську роботу [81; 20]. Приклади успішної громадсько-політичної діяльності душпастирів радикали трактували як створення видимості [27], мотивоване бажанням зберегти монопольний вплив на селянство [14, с. 142] й запевнити його коштом свій матеріальний добробут [82]. Тож партія спрямовувала чимало зусиль, аби максимально усунути парафіяльне духовенство від впливу на громадсько-політичне життя [69; 107].

Позиція самого духовенства щодо участі кліру в громадсько-політичному житті також не була одностайною [87, арк. 5–24]. Серед священників не бракувало таких, котрі абстрагувалися від політичної діяльності [65, с. 250–251]. Щоправда, мотивація при цьому була різною. Частина вважала політичну активність шкідливою для інтересів Церкви [5] на тій підставі, що вона нерідко призводила до занедбання пастирської роботи, провокувала конфлікти у верстві, робила її відкритою на критику ззовні, а отже — шкодила її авторитету [40]. При тому такі священники самовіддано опікувалися релігійно-духовним життям парафіян, їхньою просвітою та добробутом, і зазвичай громада їм дуже довіряла [74, с. 137–139]. Цим вони відрізнялися від іншої категорії «суспільно пасивних» душпастирів, які уникали політичної та й загалом громадської діяльності з міркувань власного комфорту. Такі священники часто й душпастирську діяльність розцінювали суто як джерело доходів, що породжувало формальне й поверхове виконання священницьких обов'язків, схильність до зверхнього й споживацького ставлення до парафіян [62]. Були серед священників і такі, що просто не мали необхідних якостей для громадської діяльності [51, с. 208].

Втім, панівним серед священства було сприйняття активної громадської позиції як «ідеального коду поведінки» [10]. Це стало наслідком тривалого лідерства духовенства в національному житті [74, с. 80–81]. З розвитком національно-політичного руху такий тип свідомості серед священства отримував нові потужні стимули до існування. «Моє релігійне виховання народу, — писав у 90-х рр. XIX ст. о. О. Пристай, — не було ціллю для себе, а тільки засобом до досягнення національно-політичних, освітніх і економічних цілей. В цім ділі я — проти моєї найліпшої волі і най-

шляхетнішої інтенції — згрішив тяжко. Щойно Америка навчила мене цінити релігійне виховання народу, яке є найвищою цінню в собі» [65, с. 210]. Про такий стандарт мислення о. І. Нагаєвський писав: «Церква в Галичині виховувала нову генерацію борців за національні права народу, може навіть із занедбанням виховання людей з повним християнським світоглядом» [44, с. 379].

Поряд із усвідомленням своєї місії в суспільстві й відчуттям обов'язку перед народом вагомим аргументом на користь громадської активності для священиків наприкінці XIX ст. стало посилення лівих течій. Під впливом загроз, які ці течії несли для Церкви, громадська діяльність священства почала усвідомлюватися навіть не стільки як національний, скільки як душпастирський обов'язок кожного пароха [48; 89]. В священницькому середовищі існувало розуміння того, що лише тісний зв'язок із народом і захист його інтересів дасть духовенству змогу протидіяти антисвященницькій агітації лівих сил [53; 66; 85, с. 29]. Тому аполітична позиція парохів викликала гостру критику в середовищі самого духовенства [91; 57; 46].

Важливою складовою зміцнення національного руху й позицій духовенства в ньому священики називали також відновлення взаємної довіри та співпраці між кліром і світською елітою [40], намагтися долати негативно-стереотипне сприйняття інтелігенції [52, с. 57–66], глибше пізнати її й зблизитися з нею, а також дбати, щоб і в світських колах зникали упередження щодо кліру, насамперед завдяки підвищенню його фахового рівня [6, с. 12–13].

Посилення позицій наприкінці XIX ст. в українському галицькому середовищі ліберальної та радикальної ідеологій спонукало Греко-католицьку Церкву глибше усвідомити, що слід зберегти за духовенством впливові позиції в громадсько-політичному житті краю. Однак спроби митрополита Сильвестра Сембратовича закріпити за ієрархією провід у національному русі не увінчалися успіхом і засвідчили остаточне усунення церковної верхівки від політичного очільництва. Натомість нижче парафіяльне духовенство, яке все ще залишалися чи не єдиними представниками національної інтелігенції в громадах, займало впливові позиції в суспільно-політичному житті краю. Парохи виступали місцевими організаторами просвітницького, економічного, культурного і політичного життя [67, с. 125; 99; 98, с. 116]. Саме на них покладалося завдання залучити до національного руху якнайширші верстви. Пасивна чи непатріотична позиція священика викликала невдоволення в суспільстві, негативно впливала на рівень довіри до Церкви та її авторитет. Це, а також посилення лівих політичних течій зміцнювало серед духовенства переконання, що воно зобов'язане залишатися впливовим учасником національного руху. Таку позицію священики все частіше розцінювали як новітній спосіб захисту віри.

1. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1997. — Вип. 3–4. — С. 118–139.
2. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада» / О. Аркуша // Шляхами історії. — 2004. — С. 63–99.
3. Арсенич П. Священничий рід Бурачинських / Арсенич П. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1994. — 189 с.
4. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / Барвінський О. — Нью-Йорк — Київ, 2004. — 526 с.
5. Богачевській П., о. Кілька уваг що до внутрішньої організації парохій / П. Богачевській, о. // Душпастьєр. — 1895. — Ч. 1. — С. 10–11.
6. Борба съ втраками // Прапорь. — 1900. — Ч. 1. — С. 12–14.
7. Внче народне въ Станиславовъ // Днло. — 1892. — Ч. 141. — С. 3.
8. Волосянській И., о. Pro domo Dei / И. Волосянській, о. // Душпастьєр. — 1892. — Ч. 10. — С. 230–237; ч. 11. — С. 246–255; ч. 12. — С. 278–283; ч. 13. — С. 296–302; ч. 14. — С. 321–329.
9. Въ справъ конференції всѣхъ владикъ рускихъ // Днло. — 1893. — Ч. 174. — С. 3.
10. Галицке правительство — а рускій Клирь // Прапорь. — 1898. — Ч. 10. — С. 297–303.
11. Галицкій митрополить // Днло. — 1899. — Ч. 7. — С. 1.
12. Глисток Я. Богословська освіта парафіяльного греко-католицького духовенства Галичини на зламі XVIII–XIX століть / Я. Глисток // Галицька митрополія. 1303–1807–2007. — Львів, 2008. — С. 31–33.
13. Голосы прасы о митрополитѣ // Днло. — 1899. — Ч. 9. — С. 2.
14. Данилович С. Пояснене програми Русько-Української Радикальної партії // Громадський Голос. — 1897. — Нр. 18. — С. 142–143.
15. Данилович С., др. Чи можлива і потрібна солідарна політична акція всіх руских партій? / С. Данилович // Народ. — 1894. — 1 нр. — С. 1–4.
16. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / Демкович-Добрянський М. — Мюнхен : Український Вільний Університет, 1969. — 114 с. — (Монографії. — Т. 13).
17. Дня 30-го цвѣтня // Руслан. — 1898. — Ч. 92. — С. 2.
18. Дольницький О. Літопис роду Дольницьких. Документи, матеріали, спогади: генеалогічне дослідження / Дольницький О. — Львів : Видавництво УКУ, 2004. — 655 с.
19. Дописи «Днла». Зъ Мостиского // Днло. — 1892. — Ч. 110. — С. 3.
20. Драгоманов М. Справи суспільно-економічні / М. Драгоманов // Народ. — 1892. — Ч. 15–18. — С. 203–206.
21. Єром. Пл. Филясь, ЧСВВ. Наша праця — наші люди / Єром. Пл. Филясь, ЧСВВ // Душпастьєр. — 1895. — Ч. 11. — С. 292–298.
22. Зачинають... рыги // Днло. — 1896. — Ч. 273. — 4 (16) грудня. — С. 2.
23. Зяярнюк А. Ідіоми емансипації: «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття / Зяярнюк А. — К. : Критика, 2007. — 335 с.
24. Зъздъ руского духовенства // Днло. — 1896. — Ч. 269. — С. 2.
25. Каштанъ. Изъ святоюрскихъ мистерій / Каштанъ // Галичанинъ. — 1899. — Ч. 103. — С. 3.

26. Клерикал. Кілька слів в справі наших будь-би то клерикалів / Каштан // Народ. — 1894. — 19 нр. — С. 301–302.
27. Клим Обух. Які то рускі діячі в Снятинщині / Клим Обух // Народ. — 1890. — Ч. 12. — С. 173–178.
28. Колб Н. Митрополит Юліан Сас-Куїловський: шлях зі Станіслава до Львова / Н. Колб // *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura*. — 2005. — Tom V. — С. 172–184.
29. Крути-верти!.. // Руслан. — 1899. — Ч. 195. — С. 1.
30. К. С. Р. Вь справахь политично-религійныхь / К. С. Р. // Душпастырь. 1890. — Ч. 23. — С. 732–735.
31. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів / Левицький К. — Львів : З друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. — 736 с.
32. Лортц Й. История Церкви, рассмотренная в связи с историей идеи. — Т. П. Новое время / Лортц Й. — М. : Христианская Россия, 2000. — 579 с.
33. Львѡвъ, 1 (13) марта 1885 // Мирь. — 1885. — Н-рѣ 1. — С. 1.
34. Львѡвъ, 4 (16) марта 1885 // Мирь. — 1885. — Н-рѣ 2. — С. 1.
35. Львѡвъ, 6 (18) марта 1885 // Мирь. — 1885. — Н-рѣ 3. — С. 1.
36. Львѡвъ, 29 цвѣтня (11 мая) 1885 // Мирь. — 1885. — Н-рѣ 24. — С. 1.
37. Львѡвъ, 27 мая (8 червня) 1885 // Мирь. — 1885. — Н-рѣ 35. — С. 1.
38. Львѡвъ, 20 цвѣтня (2 мая) 1887 // Мирь. — 1887. — Н-рѣ 43. — С. 1.
39. Магковський С., о. Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, дра Юліана Пелеша і дра Сильвестра Сембратовича / Магковський С. — Львів, 1932. — 108 с.
40. М. З-кій. Гасителѣ народного духа / З-кій М. // Дѣло. — 1896. — Ч. 73. — С. 3.
41. Мудрий М. Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. — Серія історична. — 1997. — Вип. 32. — С. 99–109.
42. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1997. — Вип. 3–4. — С. 58–117.
43. Навроцькій В. Вь оборонѣ правды / В. Навроцькій // Душпастырь. — 1892. — Ч. 21. — С. 486–491; ч. 23. — С. 535–543; — 1893. — Ч. 2. — С. 32–42.
44. Нагаевський І., о. Історія української держави двадцятого століття / о. І. Нагаевський. — Рим : Український католицький університет, 1989. — 485 с.
45. Надбужанській. Кореспонденції / Надбужанській // Галицкая Русь. — 1891. — № 172. — С. 2.
46. Народна карність и си ексекутива // Дѣло. — 1897. — Ч. 73. — С. 2.
47. Наша идея в Галичинѣ и перепони еї розвою // Руслан. — 1897. — Ч. 11. — С. 1.
48. Нашѣ вѣча // Прaporь. — 1898. — Ч. 2 и 3. — С. 75–79.
49. Нашѣ намѣри // Руслан. — 1897. — Ч. 21. — С. 1.
50. Не перестаютъ... рыти! // Дѣло. — 1896. — Ч. 278. — С. 2.
51. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Олесницький Є. — Стрий : Щедрик, 2007. — 383 с.
52. Організація повѣтова Клиру—66.
53. Ôть редакції // Душпастырь. — 1892. — Ч. 1. — С. 1–6.
54. Ôть Редакції // Мирь. — 1887. — Н-рѣ 68. — С. 1.
55. Павлик М. На чѣм стоїмо / М. Павлик // Народ. — 1892. — Ч. 22 и 23. — С. 231–237.

56. Павлик 1893. — 8 нр. — С. 65–67.
57. Панась Маланчинь. Въ справѣ карности у насъ. [Письмо священника зъ краю] / Панась Маланчинь // Дѣло. — 1897. — Ч. 84. — С. 2.
58. Печальныя послѣдствія для нашей церкви // Галичанинь. — 1898. — Ч. 222. — С. 3.
59. По зборахъ Делегатѣвъ Духовенства у Львовѣ 10. н. ст. грудня 1896 // Прапоръ. — 1897. — Ч. 1. — С. 31–32.
60. Послѣдній вѣсти // Дѣло. — 1896. — Ч. 268. — С. 3.
61. Правда о зъздѣ декан. вѣдпоручникѣвъ // Дѣло. — 1896. — Ч. 282. — С. 2.
62. Правдолюбъ. Письмо зъ Залѣщицкаго // Дѣло. — 1898. — Ч. 92. — С. 3.
63. Праздникъ Пасхи во Львовѣ // Галичанинь. — 1893. — Ч. 69. — С. 3.
64. Приездъ митроп. Куиловскаго // Дѣло. 1899. Ч. 186. 20 серпня (1 вересня).
65. Пристай О., о. З Трускавця у свѣт хмародерѣв. Спомини з минулого й сучасного / Пристай О.; під ред. Л. Мидловскаго. — Львів-Ньюйорк: [б.в.], 1935. — Т. II. — 356 с.
66. «Приятелѣ громадъ»... // Дѣло. — 1896. — Ч. 103. — С. 2.
67. Расевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії / В. Расевич // Вісник львівського університету. Серія історична. — 1997. — Випуск 32. — С. 119–130.
68. Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і Українська Національно-Демократична партія (1900–1918) / В. Расевич // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. — 1996–1997. — Т. V–VI. — С. 359–370.
69. Редакція. Церков і радикали / Редакція // Народ. — 1893. — 12 і 13 нр. — С. 114–115.
70. Священикъ. Голосъ въ нашихъ дѣлахъ церковныхъ / Священикъ // Дѣло. — 1896. — Ч. 265. — С. 1–2.
71. Селецкий К., о. Доборолись!.. / К. Селецкий, о. // Галицкая Русь. — 1891. — № 12. — С. 2.
72. Становище прасы по смерти Кардинала Сембратовича // Дѣло. — 1898. — Ч. 165. — С. 1–2.
73. Стеблій Ф. Предтечі «Просвіти» / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2010. — Вип. 19. — С. 8–18.
74. Тарнавський Ф., о. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священських, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і першій декаді XX сторіччя / о. Ф. Тарнавський. — Торонто : Добра книжка, 1981. — 266 с.
75. Турій О. «Попи і клопи»: соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття / О. Турій // Ковчег. — 2001. — Число 3. — С. 296–321.
76. У Львовѣ дня 29 падолиста (11 грудня) 1890 // Дѣло. — 1890. — Ч. 270. — С. 1.
77. У Львовѣ, дня 2 н.ст. червня 1892 // Дѣло. — 1892. — Ч. 114. — С. 1.
78. У тому танці два кінці! // Руслан. — 1899. — Ч. 191. — С. 1–2.
79. Франко І. Літав би, та крил нема / І. Франко // Народ. — 1890. — Ч. 6. — С. 84–87.
80. Франко І. Наше попівство і цивілізація / І. Франко // Народ. — 1893. — 2 нр. — С. 15–17.
81. Франко І. Полеміка й дописи / І. Франко // Народ. — 1891. — Ч. 22. — С. 292–293.
82. Франко І. Радикали і попи / І. Франко // Громадський Голос. — 1898. — Нр. 22. — С. 165–167; нр. 23. — С. 175–177; нр. 24. — С. 182–184.
83. Франко І. Уніятський синод / І. Франко // Народ. — 1891. — Ч. 20 і 21. — С. 267–269.

84. Хаосъ // Галицкая Русь. — 1891. — № 17. — С. 2.
85. Хроніка суспільної праці духовенства надъ рускимъ народомъ // Прапоръ. — 1899. — Ч. 1. — С. 29–32.
86. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (Далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 201 (Львівська митрополіча греко-католицька консисторія, м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 4735.
87. ЦДІАЛ України. — Ф. 309 (Наукове Товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр.). — Оп. 2. — Спр. 142.
88. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / Чорновол І. — Львів : Львівська академія мистецтв, 2000. — 247 с.
89. «Шедше, научите...» // Прапоръ. — 1900. — Ч. 6. — С. 184–190.
90. Щ. Примирительные искушения а старорусская партія / Щ. // Галицкая Русь. — 1891. — № 108. — С. 1.
91. Що робити дальше? // Прапоръ. — 1897. — Ч. 3. — С. 89–95.
92. Яцкевич М., о. Необроблене поле нашої праці / М. Яцкевич, о. // Душпастьрь. — 1894. — Ч. 10. — С. 237–244.
93. Corrigan R. The Church and the nineteenth century / Corrigan R. — Milwaukee : Bruce publishing company, 1938. — 326 p.
94. Duchowieństwo a kwestya socyalna // Gazeta Narodowa. — 1898. — Nr. 8. — S. 1–2.
95. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900 / J.-P. Himka // Canadian Slavonic Papers. — 1979. — № 21. — P. 2–6.
96. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / Himka J.-P. — Montreal; Kingston; London : McGill-Queen's University Press, 1999. — 236 p.
97. Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890) / Himka J.-P. — Cambridge: Distributed by Harvard University Press, 1983. — 244 p.
98. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions / J.-P. Himka // Intellectuals and the Articulation of the Nation. — Michigan : The University of Michigan Press, 1999. — P. 109–164.
99. Krochmal A. Przemiany wewnętrzne w kościele grekokatolickim w Galicji w drugiej połowie XIX wieku / A. Krochmal // Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. — 2000. — Т. 5. — S. 72–74.
100. Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895 / Maciak D. — Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. — 407 s.
101. Polityka ruskich księży. (Listy Popowicza) // Cazeta Narodowa. — 1897. — Nr. 124. — S. 2.
102. Pro domo sua // Діло. — 1892. — Ч. 85. — С. 1–2.
103. Rerum novarum: в kwestii socjalnej о położeniu robotników: encyklika. — Kraków : Wydaw. Apostolstwa Modlitwy, 1939. — 76 s.
104. Wojna «Diła» i «Hałyczanyна» z ruskim episkopatem // Gazeta Narodowa. — 1896. — Nr. 336. — S. 2.
105. Z chaosu ruskiego — S. 3.
106. Z obozów ruskich // Gazeta Narodowa. — 1897. — Nr. 10. — S. 3.
107. VII. зъѣздъ украинской радикальной партіи у Львовѣ // Діло. — 1898. — Ч. 239. — С. 2; ч. 240. — С. 1–2; ч. 241. — С. 2; ч. 244. — С. 2.